

דברי פתיחה

לבירור מעמד הפועלים

א. מסכת בבא מציעא – היש סדר למשנה?

מסכת בבא מציעא עוסקת בדינים שבין איש לרעהו בעולם המסחר. המסכת פותחת בדינים המתקשרים למציאה שרבים עליה שני אנשים, ממשיכה לדיני השבת אבדה, ומשם לדינים של יחסי "עובד ומעביד" – המפקיד, השומרים, האריסים והחכורות. באמצע המסכת, בין פרק "המפקיד" לבין הפרקים העוסקים ביחסי עובד ומעביד – השוכר את האומנין, השוכר את הפועלים, השואל את הפרה והמקבל שדה מחברו (אריס וחוכר) – באים שני פרקים העוסקים בנושאי מקח וממכר והלוואה בריבית. דיני השומרים הכתובים בתורה בפירוש נמצאים אפוא בפרק השלישי ובפרקים השביעי והשמיני ונראה שהם אינם ברצף אחד. מדוע?

שאלה זו אף מחריפה אם אנו בוחנים את הסדר של מסכת בבא מציעא בהשוואה לסדר הפסוקים בפרשת משפטים בספר שמות. קל לראות כי באופן כללי המסכת עוקבת אחר סדר הפסוקים בספר שמות:

[ו] כי יתן איש אֶל רעהו כֶּסֶף או כְּלִים לְשֹׁמֵר וְגַב מִבֵּית הָאִישׁ אִם יִמָּצֵא הַגָּבִב יְשָׁלֵם שְׁנָיִם.

[ז] אִם לֹא יִמָּצֵא הַגָּבִב וְנִקְרַב בְּעַל הַבַּיִת אֶל הָאֱלֹהִים אִם לֹא שָׁלַח יָדוֹ בְּמִלְאֲכַת רֵעֵהוּ.

[ח] עַל כָּל דָּבָר פֶּשַׁע עַל שׂוֹר עַל תְּמוֹר עַל שָׂה עַל שְׁלֵמָה עַל כָּל אֲבֵדָה אֲשֶׁר יֵאמֵר כִּי הוּא זֶה עַד הָאֱלֹהִים יָבֹא דָבָר שְׁנִיָּהֶם אֲשֶׁר יִרְשִׁיעַן אֱלֹהִים יְשָׁלֵם שְׁנֵי־לְרֵעֵהוּ.

[ט] כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ תְּמוֹר אוֹ שׂוֹר אוֹ שָׂה וְכָל בְּהֵמָה לְשֹׁמֵר וּמֵת אוֹ נִשְׁבֵּר אוֹ נִשְׁבָּה אֵין רָאָה.

[י] שְׁבַעֲת ה' תְּהִיָּה בֵּין שְׁנֵיהֶם אִם לֹא שָׁלַח יָדוֹ בְּמִלְאֲכַת רֵעֵהוּ וְלָקַח בְּעֵלְיוֹ וְלֹא יְשָׁלֵם.

[יא] וְאִם גָּבִב וְגַבִּב מַעֲמוֹ יְשָׁלֵם לְבַעֲלָיו.

[יב] אִם טָרַף וְטָרַף יְבֹאֵהוּ עַד הַטָּרְפָה לֹא יְשָׁלֵם.

[יג] וְכִי יִשְׁאֵל אִישׁ מֵעַם רֵעֵהוּ וְנִשְׁבֵּר אוֹ מֵת בְּעֵלְיוֹ אֵין עֲמוֹ שָׁלֵם יְשָׁלֵם.

[יד] אִם בְּעֵלְיוֹ עֲמוֹ לֹא יְשָׁלֵם אִם שְׁכִיר הוּא בָּא בְּשִׁכְרוֹ.

[שמות כב, ו-יד]

פרק ג, פרק "המפקיד", עוסק באדם הנותן לרעהו לשמור כסף או כלים, ומסיים בדני השולח יד בפיקדון (פסוקים ו-ח). פרק ח עוסק באדם הנותן בהמה לשמירה ובמחויבויות שלו (פסוקים ט-יג). פרקים ו-ז עוסקים בשכיר "הבא בשכרו" ובמחויבויות הנגזרות מכך (פסוק יד). לעומת זאת, הפסוקים העוסקים בדני הונאה ובדני הלוואה, הנידונים בפרקים ד-ה, מופיעים לאחר מכן, בהמשכו של פרק כב:

[כ] וגר לא תונה ולא תלקצנו פי גרים הייתם בארץ מצרים.

[כא] כל אלמנה ויתום לא תענון.

[כב] אם ענה תענה אתו כי אם צעק יצעק אלי שמע אשמע צעקתו.

[כג] וחרה אפי וחרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתמים.

[כד] אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו פנשה לא תשימון עליו נשף.

[כה] אם חבל תחבל שלמת רעך עד בא השמש תשיבנו לו.

[כו] כי הוא כסותו לבדה הוא שמלתו לערו במה ישכב והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני.

[שם, כ-כו]

פרק ד דן בדני הונאה (פסוקים כ-כג) ופרק ה בדני ריבית (פסוק כד). הדנים שנדונים בפסוקים כה-כו באים בסיום פרק ט.

וכאן עולה השאלה, מדוע שינתה המשנה את הסדר המופיע בתורה ואת הסדר ההגיוני לדון בכל דיני השומרים במקום אחד, והעבירה את הפרקים הדנים בדני מסחר והונאה ובדני הלוואה בריבית לאמצע העיסוק ביחסים של שמירה ושכירות? מה טעם הנושאים של הונאה והלוואה מחלקים את המסכת לשניים – מחד דיני מציאה, ומאידך דיני פועלים?

ב. בין פרשת משפטים לפרשת בהר

ניתן לומר כי המסכת מחולקת לשני חלקים לא שווים. בחלק הראשון מדובר בשני אנשים שווים הדנים ביניהם – "שניים או חזים בטלית – זה אומר, וזה אומר..."¹ – אין לזה עדיפות על זה ואין לזה עדיפות על זה. המשנה ממשיכה למוצא מציאה שגם שם היחס השונה בין האישים הוא יחס של מקרה – מוצא ומאבד – יחס הנגזר לא ממעמד שונה אלא מאירוע חד-פעמי המבוסס על היסח הדעת. גם הפרק השלישי, העוסק בדני הפקדה, אינו מעדיף איש על רעהו אלא שומר על יחס של כמעט שווים, שהרי המופקד הוא שומר חנם ואינו אלא "כעושה טובה" למפקיד.²

בחצי השני של המסכת אנו עוברים לדון בנושאים שבהם יש יחס של "עובד-מעביד" או יחס של עדיפות לאחד הצדדים, יחסי "מוכר קונה". ביחסים הללו יש לזכור ש"כי לי כני

¹ משנה בבא מציעא, א, א.

² באופן דומה, מסכת בבא קמא פותחת בדני נזקי ממון של האדם, ורק אחר כך עוברת לדון בנזקי גופו של האדם. מסכת שיש כאן כיוון המתחיל בדברים הרחוקים מהאדם עצמו, ומשם עוברים לדון בגופו של אדם. כך בדני נזיקין וכך בדני משא ומתן.

יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים”³. הפרק הרביעי, העוסק בהלכות מקח וממכר, מתחיל במכירה פשוטה שבה שני הצדדים עומדים במקום שווה. אבל כבר בדיני מכירה עולה השאלה: מדוע האדם מוכר? האם מדובר בעסק טהור, או במי שנאלץ למכור את נחלת אבותיו בשל מצבו הכלכלי.⁴ הפרק החמישי מדבר על המעבר ממכירה להלוואה ועל שאלת הריבית – עד כמה העסקים, גם אם בהסכמה מלאה, מתנהלים ביושר ובאמונה. ההמשך, העוסק בדיני הפועלים ובעל הבית, מנסה להסדיר את היחס בין המעמדות השונים בחברה.

נמצאנו אומרים, כי הפרקים הרביעי והחמישי הם הציר שבו אנו עוברים מיחסים של שני בני אדם השווים זה לזה במעמד, ליחסים של שני בני אדם שהאחד נראה כעדיף על חברו. בסידור זה, המשנה הלכה בעקבות התורה בספר ויקרא, והיא הסדירה את מעמד האדם בטרם יידונו הלכות מכירה, הלוואה ושכירת פועלים, ובכך הציבה מעמד מוסרי לשאלות אלו. וכך אומרת התורה:

וְכִי תִמְכְּרוּ מִמְכָּר לְעַמִּיתְךָ אוֹ קָנָה מִיַּד עַמִּיתְךָ אֶל תּוֹנוּ אִישׁ אֶת אָחִיו... וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עַמִּיתוֹ וְיִרְאֵת מֵאֶ-לֹהֶיךָ כִּי אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם. וְעַשִׂיתֶם אֶת חֻקֵּי וְאֵת מִשְׁפָּטֵי תִשְׁמְרוּ וְעַשִׂיתֶם אִתְּם וְיִשְׁבַּתֶּם עַל הָאָרֶץ לְבָטָח. וְנִתְּנָה הָאָרֶץ פְּרִיָּה וְאֶכְלֶתֶם לְשִׁבְעַת וְיִשְׁבַּתֶּם לְבָטָח עָלֶיהָ. כִּי יָמוּךְ אָחִיךָ וּמְכָר מֵאֲחֻזְתּוֹ וּבָא גְאֻלוֹ הַקָּרֹב אֵלָיו וְגָאֵל אֶת מִמְכָּר אָחִיו...

וְכִי יָמוּךְ אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחֵי עִמָּךְ. אֵל תִּקַּח מֵאֲתוֹ נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית וְיִרְאֵת מֵאֶ-לֹהֶיךָ וְחֵי אָחִיךָ עִמָּךְ. אֵת פְּסָפָךְ לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנִשְׁפָּךְ וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶכְלָךְ. אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְתַת לְכֶם אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן לְהִיּוֹת לְכֶם לֹא-לֵהִימ.

וְכִי יָמוּךְ אָחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לָךְ לֹא תַעֲבֹד בוֹ עֲבַדְתָּ עָבֵד. כְּשֹׁכֵר כְּתוֹשֵׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הֵיבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ. וְיִצְאָ מֵעִמָּךְ הוּא וּבְנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ וְאֵל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב. כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אִתְּם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמִּכְרַת עָבֵד. לֹא תִרְדֶּה בוֹ בְּפָרְךָ וְיִרְאֵת מֵאֶ-לֹהֶיךָ... כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אִתְּם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם.

[ויקרא פרק כה, פסוקים יד, יז-יט, כה, לה-מג, נה]

הבסיס לכל הציוויים ביחס לנזקק, לעני, לחלש ולמי שנמכר לעבדות, הוא ההכרה בכך שהוא "אחיק" ו"עמיתך", ובכך שהוא – בדיוק כמו אחיו העשיר – אחד מ"עבדיי", שווה בין שווים לעבודת ה' ולהיותו מוכר כמו כל אדם אחר בעם ישראל, כיון שאת כולם הוציא ה' ממצרים כדי שיעבדוהו.

³ ויקרא כה, נה.

⁴ כמו שאומרת הגמרא ש"אדם מוכר חפץ לחבירו – מוכר עצב וקונה שמח" (בבלי ברכות, ה ע"א), ומסביר רש"י שם, ד"ה המוכר עצב, שהמכירה נעשית מתוך הדחק, ולכן המוכר עצוב על כך שהוא נאלץ להיפרד מהחפץ שהיה ברשותו.

ג. סדר המשנה: בסיס ערכי ליחסי טוען ונטען

העולה מתוך דברינו, שהמשנה חיברה את הפרשה שבספר שמות עם הפרשה שבספר ויקרא וראתה בדיני המסחר שבתורה מדרג – ממסחר בן שווים למסחר שעלול להיות בין שני בני אדם כאשר האחד מתנשא על חברו. החשש הזה הביא את המשנה והתוספתא, בעקבות הנחיית התורה בספר ויקרא, להעמיד את מקומו וכבודו של האדם במרכז תוך כדי העיסוק בהלכות המשא והמתן, השכירות וההלוואה.

כשם שאונאה במקח וממכר, כך אונאה בדברים. ועוד, מרובה [חומרת] אונאת דברים מאונאת ממון, שבאונאת אחיו הוא אומר: 'ולא תונו איש את אחיו' (ויקרא כה, יד), ובאונאת דברים הוא אומר: 'לא תונו איש את עמיתו ויראת מא-ל(ה)יך' (שם, יז) – ויראת ממי שפיקד [ציווה] על אילו.

היו חמרין מבקשין יין ושמן, לא יאמר להן: 'לכו אצל פל(ו)ני', והוא לא מכר יין ושמן מעולם

היו חלאין באין עליו וייסורין באין עליו וקובר את בנו, לא יאמר לו כדרך שאמרו חביריו לאיוב: 'הלא יראתך כסלתך...' (איוב ד, ו) – 'זכר אתה' אין כתיב כאן, אלא 'זכר נא' וגו' (שם, ז).⁵

רבי יהודה אומר: אף לא יתלה את עיניו ויאמר לו 'בכמה חפץ זה', והוא אין רוצה ליקח.

ראה גר שבא ללמוד תורה, לא יאמר לו: ראו מי שבא ללמוד תורה, שאכל טריפות ונבלות שקצים ורמשים. וכן הוא אומר: 'ויען איש משם ויאמר ומי אביהם' (שמואל א' י, יב), וכי יש אב לתורה? והלא כבר נאמר: 'מה שמו ומה שם בנו כי תדע' (משלי ל, ד), ואומר: 'בית והון נחלת אבות ומה' אשה משפלת' (שם יט, יד).

[תוספתא בבא מציעא (ליברמן), ג, כה]⁶

יש הונאה במקח וממכר, ויש הונאה בכך שהאדם מחשיב את עצמו לעדיף מחברו כרעי איוב או כאותו האדם הפונה אל הגר ואומר לו מה לו ללמוד תורה שהרי פיו אכל טרפות ונבלות. יושרו של האדם, כוונתו לשם שמים וראיית הרע כשווה והפועל ככנו של אברהם אבינו הם הבסיס המוסרי שחזו⁷, בעקבות התורה, מציבים לחיי מסחר וכלכלה בין בני אדם. כפי שאומרת המשנה:

השוכר את הפועלים ואמר להם להשכים ולהעריב – מקום שנהגו שלא להשכים ושלא להעריב אינו רשאי לכופן. מקום שנהגו לזון – יזון, לספק במתיקה – יספק, הכל כמנהג המדינה.

⁵ הפסוקים במלואם: "הלא יראתך כסלתך תקנתך ותם דרקיך. זכר נא מי הוא נקי אָבד ואיפה ישרים נִקְדוּ" (איוב ד, ו-ז). המשפט "זכר אתה" אין כתיב כאן, אלא "זכר נא" וגו', אינו מופיע במקבילות, ולא ברור מה תפקידו כאן.

⁶ הברייתא מופיעה גם בגמרא בדרג נח ע"א, על פרק ד, משנה י, וכן גם בשינויים בספרא, בהר, פרשה ג, פרק ד.

מעשה ברבי יוחנן בן מתיא שאמר לבנו: 'צא שכור לנו פועלים'. הלך ופסק להם מזונות, וכשבא אצל אביו, אמר לו: 'בני, אפילו אם אתה עושה להם כסעודת שלמה בשעתו לא יצאת ידי חובתך עמהן, שהן בני אברהם יצחק ויעקב.

[משנה בבא מציעא, ז, א]

ההתייחסות לפועלים כבניהם של אברהם יצחק ויעקב, יוצרת מחויבות גבוהה יותר ומחייבת את האדם גם במישור ההלכתי.⁷ במקרה זה, ההלכה וסידורה מביעים את התפיסה המוסרית והאנושית של תורה שבעל פה.

אמר רבי יוסי: בוא וראה כמה סמיות עיניהם של מלוי רבית. אדם קורא את חבירו עובד עבודה זרה ומגלה עריות ושופך דמים – מבקש [כאילו זו 'הזמנה'] שיפול עמו לחייו [כלומר, אם אדם רק אומר על חברו שהוא רשע, זוהי עילה לריב מתמשך ביניהם]; והלה [זה שמלווה בריבית] מביא את הבלבל ואת הקולמוס ואת הדיו ואת השטר ואת העדים ואומר: 'בואו וכתבו עליו [על עצמו] שאין לו חלק במי שפקד על הריבית', וכותב ומעלה בעירכיים [ערכאות, בית משפט], וכופר במי שאמר והיה העולם! הא למדת שמלוי רבית כופרין בעיקר. רבי שמעון בן לעזר אומר: יתר על מה שמרויחין הן מתחייבין, שהן עושין את התורה פליסטיר [שקר] ואת משה טפיש, ואומרין: 'אילו היה משה יודע שכך היו מרויחין לא היה כותב'...

רבי שמעון אומר: כל שיש לו מעות ואין מלוי [מלווה] אותן בריבית, עליו הכתוב אומר: 'כספו לא נתן בנשך' (תהלים טו, ה), הא למדת שמלוי רבית מתמטמטין והולכין מן העולם [שהרי בסוף הפסוק כתוב: 'עשה אלה לא ימוט לעולם']. מטמוט זה איני יודע מה היא? כענין שנאמר: 'הצל לקחים למנות ומטים להרג אם תחשוף' (משלי כד, יא).

[תוספתא בבא מציעא (ליברמן), ו, יז-יח]⁸

זהו הפרק בתהילים שאת סופו מצטט רבי שמעון:

מִזְמוֹר לְדָוִד ה' מִי יגוֹר בְּאֵהָלָךְ מִי יִשְׁפֹּן בְּהַר קְדְשֶׁךָ. הוֹלֵךְ תָּמִים וּפְעֵל צָדֵק וְדָבַר אֱמֶת בְּלִבָּבוֹ. לֹא רָגַל עַל לְשׁוֹנוֹ לֹא עָשָׂה לְרַעְהוֹ רָעָה וְחָרְפָה לֹא נָשָׂא עַל קָרְבוֹ. נִבְזָה בְּעֵינָיו נִמְאָס וְאֵת יְרָאֵי ה' יִכַּבֵּד נִשְׁבַּע לְהִרְעֹ וְלֹא יָמַר. פִּסְפוֹ לֹא נָתַן בְּנִשְׁוֹף וְשָׁחַד עַל נֶקִי לֹא לָקַח עָשָׂה אֱלֹהֵי לֹא יִמוּט לְעוֹלָם.

[תהלים טו, א-ה]

⁷ ביטוי זה – 'בני אברהם יצחק ויעקב' – מופיע בהקשר הלכתי נוסף, אף הוא בסדר נזיקין. במשנה בבא קמא, ח, ו, מובאים דברי רבי עקיבא ש"אפילו עניים שבישראל רואין אותם כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם שהם בני אברהם יצחק ויעקב", לענין תשלום כושת במקרה שאדם בייש את חברו. כלומר, כל אדם – אפילו הפשוט והעני ביותר – נחשב מבחינה מעמדית כשווה לאיש העשיר ביותר שדמי הבושת שלו נאמדים בכסף רב. הערת העורך: ביחס לביטוי זה – 'בני אברהם יצחק ויעקב' – והמשמעויות הנובעות ממנו, ראו במאמרו של הרב ישראל סמט, בעל הבית ופועל – יחסי מעסיק ומועסק – בדעיבד או לכתחילה? המופיע בגיליון זה, עמ' 65-76.

⁸ הברייתא מופיעה בשינוי בגמרא בדף עא ע"א.

פסוקים אלו מביעים את התביעה המוסרית מהאדם, תביעה שקיימת בכל מעשהו, גם בעבודתו ובחיי המעשה שלו; גם בעסקיו, וגם אם הם נעשים בהסכמה. יתרה מזאת, תביעה זו מחייבת את האדם במשנה זהירות ביחסו לאחר כאשר נראה שיש לו מעמד של מעביד כלפי רעהו – לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרובו. דברים אלו באים בתמציתיות בדברי האגדה במסכת שבת:

אמר רבא: בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר? ואפילו הכי: אי 'יראת ה' היא אוצרו' (ישעיהו לג, ו) – אין [יש ערך לעניינים אלה], אי לא – לא. משל לאדם שאמר לשלוחו: העלה לי כור חיטין לעלייה. הלך והעלה לו. אמר לו: עירבת לי בהן קב חומטון [חומר שימור]? אמר לו: לאו. אמר לו: מוטב אם לא העליתה. [בבלי שבת, לא ע"א]

משאו ומתנו של האדם צריך להיות מתוך יושר ומתוך תורה, ומעל הכול – מתוך יראת שמים.

* * *

כתב העת 'אסופות' יוצא לאור זו הפעם הרביעית, והוא מביא פירות מלימוד האגדה בבית המדרש של ישיבת אהבת ישראל ומיום העיון שהתקיים בקיץ ה'תשע"ב. הגיליון שלפניכם מכיל אסופת מאמרים על פי השיעורים שנלמדו ביום העיון שהתקיים בירושלים, וכן מאמרים נוספים, והוא מקיף אגדות שונות במסכת בבא מציעא. יום העיון, וגיליון זה שבא בעקבותיו, הם מפעלה של ישיבת אהבת ישראל ומשפחת רדמן לזכרו של אסף ז"ל, תלמיד הישיבה, שהיה צמא לדעת וצמא לזכות ולראות בהשראת השכינה, הן בחסד שבין אדם לרעהו, בבחינת "אני בצדק אֶחְזֶה פְּנִיךָ"⁹, והן בתורה ובחקר האמת. בירושלמי מובא:

תני, רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהן הן זכרון.

[ירושלמי שקלים, פ"ב ה"ה]

אסף היה כנטיעה רכה בכרם בית המדרש, נטיעה שלא הספיקה לעשות פירות, כתאנה שנלקטה טרם זמנה, ככרם הניטע ולא זכה להיות מתחלל. במקום זה, אין בדבריו בכדי להיות זכרונו, ואנו בחרנו בהרחבת הכיוונים והקווים שהיוו את עולמו של אסף. אסף ז"ל אהב את דברי תורה שבכתב ושבעל פה ולמד את התלמוד על שני מרכיביו – ההלכה והאגדה. היו אלו ניצנים רכים, שתילים בגן ה'. רק הנצו הניצנים וכבר נתלשה הנטיעה.

⁹ תהלים יז, טו.

אנו, צוות הישיבה והמשפחה, מגדלים זו הפעם הרביעית נטיעה זו בעולם התורה, נטיעה שבעזרת ה' תגדל להיות עץ רב שורשים ורב פירות, בחינת "עץ חיים היא למחזיקים בה"¹⁰. מפירות אלו בנוי גיליון זה.

* * *

נסיים בתפילה, שיהיו הדברים הללו מקובלים על לב לומדי התורה ויעשו פירות שיביאו חיים לעולם.

מערכת 'אסופות' והמשפחה

¹⁰ משלי ג, יח.